

О.С. Мавріна

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ РОДУ ШИРІНІВ ТА ЙОГО РОЛІ В КРИМСЬКОМУ ХАНАТІ (за матеріалами ДААРК)

ІСТОРІЯ Кримського ханату тісно пов'язана з боротьбою хана з родовою аристократією. Кримські бейські роди відігравали значну роль в політичному й економічному житті ханату упродовж всього періоду існування держави. Це було обумовлено тим фактором, що від самого початку виникнення ханату управління в державі перебувало в руках хана та чотирьох *карачі*, які були главами чотирьох могутніх бейських родів. Така система управління була започаткована ще за часів Золотої Орди, і Кримський ханат успадкував її після розпаду золотоординської держави [Сафргалиев 1960, 68–69]. Постійне маневрування родовою правлячою еліти для збереження влади в ханаті і спроби хана контролювати її політику залишалися центральною темою політичного життя ханату протягом всього періоду його існування.

Починаючи з часу правління першого хана Хаджи-Гірея (1441/42–1466) й до початку правління Саадат-Гірея (1524–1532) – вплив *карачі* був сильним і незмінним, це був час, коли *карачі-беї* перебували в zenіті влади. З початку ж правління Саадат-Гірея розпочинається період ослаблення впливу *карачі* на ханську владу та впровадження османської форми управління, перебудови й ускладнення структури ханського двору і центральної адміністрації, хоча слід зазначити, що османський вплив на адміністративне управління Кримського ханату почав проявлятися ще при Мухаммед-Гіреї (1515–1523) [Сыроечковский 1940, 60].

Кримський хан не тільки боровся з родовою аристократією, а й спирався на її підтримку у прийнятті важливих рішень у державі. Сформовані в родовий союз під началом *баш-карачу* – глави *карачу* – найсильнішого роду Ширінів, чотири роди виступали як головна військова сила в ханаті й таким чином спрямовували державну політику у своїх власних кланових інтересах. Політична сила *карачу-беків* була настільки великою, що, об'єднавшись з іншими вож-

дями родової аристократії, вони вирішували, хто стане ханом. Навіть під османським сюзеренітетом кримська родова еліта продовжувала цю політику [Сыроечковский 1940, 39].

Дослідження впливу родової еліти як на внутрішнє життя держави, так і на його зовнішньополітичну діяльність здійснювали В. Сыроечковський, Б. Манз, Г. Інальджик та ін. [Сыроечковский 1940, Лашков 1889, Inalcik 1979, Manz 1978].

Ф. Лашков у доповіді на VI Археологічному з'їзді в Одесі, присвяченій особливій формі землеволодіння, що існувала в Кримському ханаті – бейлику, – торкнувся питання значення роду Ширінів в історії ханату [Лашков 1889, 98–99].

Б. Манз у своїй праці спробувала проаналізувати діяльність бейських родів, їхній вплив на політику та роль в управлінні державою в період з 1466-го по 1532 рік, тобто від сходження на трон хана Менглі-Гірея до кінця правління шостого хана Саадат-Гірея [Manz 1978, 282–307].

До теми родової аристократії в Кримському ханаті звернувся Г. Інальджик [Inalcik 1979, 445–466] і прийшов до висновку, що після встановлення Османського сюзеренітету в Криму в 1475 році і хан, і родова аристократія постійно намагалися використати османське керівництво у своїй силовій боротьбі. Османи, зі свого боку, також використовували це протистояння у своїх інтересах. Період правління хана Сагіб-Гірея (1532–1551) є наочним прикладом такої боротьби. Сагіб-Гірей у боротьбі з родовою аристократією мав на меті трансформувати типово степовий ханат в централізовану авторитарну державу за зразком Османської імперії. Кримська аристократія боролася за збереження родової державної структури ханату. Як наслідок, родова еліта зуміла взяти під контроль деспотичну владу хана, використовуючи розкол між османським керівництвом і ханом, усунула деспотично-

го хана від влади, встановивши у 1551 році свою гегемонію [Inalcik 1979, 447].

Політична організація Кримського ханату мала багато спільного з ординською. Еліта складалася з хана, його старшого та інших синів-султанів, решти членів ханської сім'ї огланів, бегів-карачі, глав чотирьох найзнатніших родів, мірз – синів бегів, нукерів – ханських слуг [Сыроечковский 1940, 38–39]. «Карачі» походили з провідних родів Криму і були головними радниками хана. Г. Іналджик представляє ханат свого роду федерацією чотирьох родів під началом старшого «карачі» з роду Ширинів [Inalcik 1979, 448].

Якщо питання ролі родової еліти у Кримському ханаті та її впливу на зовнішню політику держави має певну кількість досліджень, то генеалогічна історія найвпливовішого роду Ширинів, як і загалом вся історія аристократичних родів Криму, практично не досліджена в сучасній історичній науці. Немає спеціальних досліджень, присвячених висвітленню ролі Ширинів у внутрішній і зовнішній політиці ханату. Але слід зазначити, що практично всі дослідження як з політичної, соціальної, так і з економічної історії ханату не оминають увагою роль цього могутнього роду в історії Криму як у період існування Кримського улусу, пізніше ханату, так і Криму у складі російської держави.

Найбільш інформативним матеріалом є справи з державного архіву Автономної Республіки Крим – фонду Таврійського Дворянського Депутатського Зібрання (ф. 49), де зберігаються справи, що можуть пролити світло на історію роду Ширинських [ГААРК, ф. 49, оп. 1, дд. 154, 157, 203, 307, 488, 489, 1128]. Однією з таких є справа за номером 6540 «О дворянстве рода Ширинских», розпочата 15 листопада 1820 р. – закінчена 18 травня 1893 р.

Перші сторінки справи містять звернення – «прошеніє» родоначальника фамілії Ширинських капітана Алі-бея Ширинського в Таврійське Дворянське Депутатське Зібрання про внесення до родовідної дворянської книги його, як старшого в роду, а також усіх Ширинських, указаних в родовідному списку. Алі-бей Ширинський зазначає у зверненні, що на доказ знаменитості свого роду він надає в оригіналах – «девять грамот за подписом турецких султанов и восемь татарских же за подписом больших в Крыму владетельных ханов, родословие за подписом

моим, свидетельствование за подписом последнего владетельного в Крыму хана Шагин-Гирея, племянника капитана и кавалера Селим-Гирея Султана и 13 первейших фамилий беев и мурз» [ГААРК, ф. 49, д. 6540, л. 1].

Окрім вищезазначених документів, Алі мурза надає формулярний «Список» про свою службу в ранзі капітана, а також копію указу з державної військової колегії від 10 липня 1810 р. за № 10119 про надання йому чину капітана. У справі міститься копія патенту на чин 14 класу Іслам Гірей-мурзи Ширинського; також представлено 21 сімейний список роду Ширинів за підписами очільників дворянства Сімферопольського, Феодосійського і Євпаторійського уїздів [ГААРК, ф. 49, д. 6540, л. 1 об.]. «Прошеніє» замість підпису скріплено власною печаткою найстаршого з роду Ширинських, капітана Алі-бея Ширинського.

«Прошеніє» підтверджується документами, наданими родом Ширинів. У справі присутні 10 фірманів турецьких султанів (як оригінали, так і копії), а також переклади цих документів, виконані перекладачами Таврійського Депутатського Зібрання. Серед них: *фірман* султана Сулеймана від 1681 р. (?) (у справі міститься оригінал цього фірмана, очевидно, це справді фірман султана Сулеймана, але дата перекладачем прочитана неправильно, оскільки Сулейман правив набагато раніше – 1520–1566) – «про відновлення старого фірмана Кадирші-мурзі на право бути субашієм міста Яні Шегер... і право на жалування в 41,275 акча»; *фірман* султана Махмуда 1727 р. про відновлення попереднього фірмана «калзі... Сефер-Алію-мурзі на отримання з Феодосійського казначейства 60 акча в день»; *фірман* султана Османа від 1752 р., що велить Ахметші і Бахтиші із князів Ширинських користуватися селами Дегермінкой і Кизилташ, сплачуючи за це у Феодосійське казначейство по 10 акче. Далі йдуть 7 фірманів султана Мустафи: *фірман* від 1753 р. призначає «племіннику кримського хана Алім-Гірея Богатирші мурзі» щорічно по 50 тис. акче; *фірман* Мустафи від 1755 р. велить видавати Ісмаїл-мурзі з Ширинів щоденно по «10 сим хани акча» з Феодосійського казначейства; *фірман* Мустафи від 1756 р. визначає Темурші-мурзі із Ширинських жалування по 15 акче в день; ще один *фірман* Мустафи від 1756 року адресується Ахметші-мурзі Ши-

рінському і визначає жалування 7275 акче щорічно; окрім того, *окремим фірманом* того ж таки 1756 року надаються в користування цьому ж Ахметші-мурзі села Дегермінкой і Кизилташ з виплатою у Феодосійське казначейство щорічно 10500 акче; *фірманом* 1762 року султан Мустафа поновлює Кадирші-мурзі, синові Батирши-мурзи, на прохання кримського хана Селім-Гірея, фірман, даний його батькові на отримання пенсії 25000 чурюків/акче. Але сума пенсії, що буде виплачуватися Кадирші-мурзі, складатиме 12500 чурюків (тобто старовинних акче); *фірман* султана Мустафи від 1766 р. жалує Ісмаїлу-мурзі по 10 тисяч акче щорічно на прохання Крим-Гірей-хана [ГААРК, ф. 49, д. 6540, л. 2–21].

Зміст виданих фірманів потребує окремого дослідження і перевірки (іноді зустрічаються неточності в перекладі дат, іноді, очевидно, помилки були зроблені переписувачами – виконавцями копій фірманів для подання на розгляд у Таврійське Депутатське Зібрання), але, без сумніву, вони є важливими для економічної історії ханату. Також у цих документах міститься інформація про наявність кровних зв'язків роду Ширинів із династією Гіреїв. Наприклад, у другому фірмані султана Мустафи 1756/57 р. на ім'я Ахметші-мурзи міститься вказівка на те, що Ахметша є племінником кримського хана [ГААРК, Ф. 49, д. 6540, л. 16]. Окрім того, дуже часто у фірманах наявне уточнення, що вказане жалування надається на прохання кримського хана, і це є ознакою впливовості роду Ширинів.

Для підтвердження знатності і заслуг перед ханською владою представлені також 7 ярликів кримських ханів, а саме: Каплан-Гірей-хан 1716 року надає Осман-бею «150 грушев» із прибутків Керченського соляного озера; Максюд-Гірей Сеїтші-мурзі в 1730 році надає «250 грушев»; Селім-Гірей у 1733 р. надає Темурші-мурзі «40 грушев» із прибутків Перекопського збору; Аслан-Гірей-хан відновлює Темурші ярлик на отримання «40 грушев»; ярлик Алім-Гірей-хана і Саадет-Гірей-хана від 1755 року надає Темірші-мурзі пенсію «150 грушев»; ярликом від 1775 р. Шагін-Гірей і Ахмет-Гірей-султан призначають достойному Мурату-мурзі із Ширинів щорічну пенсію «2500 грушев»; ярлик Шагін-Гірея 1778 року є підтвердженням попереднього адата і

призначає Мегметшу-мурзу Ширинського володарним беєм володінь Ширинів і покладає на нього виконання адміністративних, судових і духовних функцій [ГААРК, ф. 49, д. 6540, л. 23–35].

У справі також міститься родовід роду Ширинських, скріплений червоною печаткою племінника останнього хана Шагін-Гірея, капітана і кавалера Селім-Гірей султана, а також підписами і печатками 13 представників знатних татарських родів Криму [ГААРК, ф. 49, д. 6540, л. 36–41]. У родоводі зазначається, що рід беїв Ширинських – перший із «семи бейських поколінь» [ГААРК, ф. 49, д. 6540, л. 36].

Щодо того, які роди *мурз* повинні вважатися бейськими, то ще в 1807 році таврійський губернатор Мертваго з цього питання надіслав запит на ім'я губернського очільника дворянства Нотари. Й отримав відповідь, що першу категорію беїв складають – Ширинські, Мансурські, Сіджеутські і Аргинські, другу категорію – Кипчацькі, Яшлавські; далі подає перелік мурзинських фамілій із капихалнів і уланів [Лашков 1889, 96]. Мурзами у тюркських народів називали знать. Ця назва збереглася і після того, як мурзи увійшли у лави російського служилого стану, тобто дворянства.

Слід зазначити, що в різні періоди ханату склад найперших родів змінювався: одні посилювали свій економічний і політичний вплив, інші зовсім зникали з політичної арени. Стосовно кінця XV – поч. XVI ст. серед істориків немає одностайності щодо складу родів. Навіть у В. Смирнова існують певні розбіжності з цього питання – спочатку він називає основними родами «Ширин, Барин, Аргин, Седжеут», пізніше до давніх родів «Ширин, Барин, Аргин, Кипчак» додає «Седжеут і Мансур» [Смирнов 1887, 122, 413]. В уявленні сучасників на межі XVI століття найдавнішими родами Криму вважалися «Ширин, Барин, Аргин, Кипчак» [Сыроечковский 1940, 29].

Рід Кипчаків, на думку В. Сыроечковського, належав до службових, а не до улусних князів, які обіймали важливі адміністративні посади в ханаті. Найбільш відомим представником цього роду був багаторічний прихильник зближення з Москвою Аппак [Сыроечковский 1940, 35].

Ширини у всі часи очолювали четвірку найголовніших Дорт Карачі, і ця першість

зберігалася не тільки в Криму. Існують свідчення, що рід Ширінів прийшов разом з Улуг-Мухамедом в Казань і посів там також перше місце в політичній ієрархії. Схожі тенденції простежуються в Мещері і у заволзьких ногаїв [Сыроечковский 1940, 29–30].

Виходячи з родоводу, Ширіни ведуть своє походження від Данги-бея, який «володів за Волгою численними народами». Син Данги-бея – Руктемир – перебував при ханові Тохтамиші, і за заслуги хан одружив його зі своєю рідною сестрою «Дженіке Олухані» та надав ряд привілеїв. Після смерті Тохтамиша і наступного хана Кадир-Берди влада ширінських беїв настільки выросла, що, як свідчить родовід, «всі наступні хани вибиралися Ширінськими беями». Наступного хана Улуг-Мухаммеда було приведено до влади сином Руктемира – Тегене-беєм [ГААРК, ф. 49, д. 6540, л. 37 об.]. Якщо про Руктемира відомо досить небагато, то про вплив Тегене-бея на події в тогочасній Золотій Орді існує низка свідчень.

Автор першого найбільш повного монографічного дослідження з історії ханату В.Д. Смирнов, відзначаючи роль Ширінів у справах не тільки Кримського улусу, а й Золотої Орди і Московської держави, повідомляє, що Тегене з роду Ширінів якось заступився перед ханом Улуг-Мухамедом за руського князя Юрія Дмитрійовича в його суперечці з Василієм Темним. Після відмови Улуг-Мухаммеда в допомозі Тегене в союзі з Кучук-Мухаммедом, суперником хана і претендентом на престол, розпочав проти Улуг-Мухаммеда збройну боротьбу. Дослідник зазначає, що Тегене був главою дуже могутнього роду Ширінів, який проживав у Криму, і в 1431 році запрошував до Криму на зимівку і руського князя [Смирнов 1887, 205].

Окрім того, за переказами кримських татар, саме Тегене звів на престол першого кримського хана Хаджи-Гірея. Після смерті впливового еміра Хайдера з роду Кунграт, прихильника хана Сеїд-Ахмеда, головним «карачі» став Тегене з роду Ширінів, який вороже ставився до Сеїд-Ахмеда. За підтримки Тегене Хаджи-Гірея розшукали й після того як всі мурзи йому присягнули, зробили ханом в Криму. Відомості цього переказу збігаються з історичними подіями, а саме: ширінський бей Тегене справді виступав супротивником партії Хайдера з ро-

ду Кунгратів і підтримував Хаджи-Гірея. [Смирнов 1887].

Далі в родоводі значиться, що син Тегене Мамак-бей діяв у Криму в правління хана Хаджи-Гірея, а після смерті Мамак-бея спадкоємцем став син Мамак-бея – Емінек. Емінек відомий в історії Кримського ханату тим, що посадив на престол Менглі-Гірея і разом з ханом присягнув на вірність турецькому султану. З цього часу, зазначає родовід, Ширіни стають найбільш «знаменитими і сильними в Криму, так що за їхньою вимогою Турецька Порта змінювала і визначала в Криму ханів» [ГААРК, ф. 49, д. 6540, л. 38–38 об.].

Значення Емінека в політичному житті ханату підкреслює і той факт, що султан Мехмед II поведився з ним як з рівним самим Гіреям. Л. Хорошкевич називає його сином бея Тегене, який свого часу підтримував Улуг-Мухаммеда [Хорошкевич 2001, 95], що розходиться з даними родоводу Ширінів, де батьком Емінека зазначений Мамак-бей [ГААРК, ф. 49, д. 6540, л. 38].

Роль Ширінів була великою як в 1475 р., коли підтримка ними султана привела до підкорення Кримського ханату Османської імперії [Inalcik 1979, 450], так і в 1480 р., при підписанні московсько-кримського договору [СРІО 1884, 8, 20, 24], хоча в цей час Емінек брав участь і в переговорах з литовським Великим Князем Казимиром [Хорошкевич 2001, 95].

Позиція Емінека всередині ханату не відрізнялася особливою стійкістю. У 1482 році він залишив Крим і вирушив у Велику Орду, яку підбурював проти Криму, проте вже в наступному 1483 році повернувся до Криму, де зайняв колишнє становище [СРІО 1884, 31, 33].

Після смерті Емінека його спадкоємцем став його брат Таджика (Азіка), після 1486 року – син Емінека Бараш, потім інший син – Довлетек-мурза. В ієрархії кримської знаті всі вони послідовно займали перше місце після царевича [Сыроечковский 1940, 31; СРІО 1884, 352, 375].

Оскільки боротьба за панування в Криму представників окремих родів була основною політичною проблемою Кримського ханату, то ситуація особливо загострилася з кінця XV ст., після появи в Криму представників роду Мангіт. Їхні кочовища розташовувалися в Ногайському степу. Мангі-

ти виводили свій рід від Едигея, до старшої гілки нащадків якого належали ногайські князі, до молодшої – кримські Мангити [Абульгази 1762, 156, 188].

В. Сироечковський переконливо показав, що рід Мангитів був провідним у Великій Орді [Сироечковский 1940, 32–33]. Князь Темір, син Тенсобуя і батько Нур-султан (дружини казанського хана Ібрагіма, з 1485 року дружини Менглі-Гірея), був правою рукою Ахмата, до якого в 1471 році звертався Казимир, намагаючись спрямувати Велику Орду на Московське князівство [ПСРЛ 1859, 15, 216].

Після смерті Теміра його місце у Великій (Заволзькій) Орді посів його брат Азіка, доля якого склалася невдало. Уклавши в 1491 році союз із Кримом, порушений восени того ж року, Азіка 1494 року був вигнаний з Великої Орди разом із сином останнього хана Орди Шиг-Ахмата Муртазою, довго поневі-

рився на Терек і лише в 1504 році був прийнятий Ахматом, сином Менглі-Гірея, до Кримського ханату [СРІО 1884, 108, 358, 520]. Після 1498 р. місце головного князя у Великій Орді перейшло до його племінника – сина Теміра і брата цариці Нур-султан Тювікеля. Навесні 1503 року його прийняв до Криму Менглі-Гірей [СРІО 1884, 467, 471]. У Кримському ханаті юрт Тювікеля зайняв рівнину від Перекопу до Дніпра, і таким чином вплив роду Мангитів тимчасово зрівнявся із впливом Ширінів.

Значення роду Ширінів як першого зберігалось протягом усієї історії Кримського ханату. Після завоювання Криму російською державою Ширіни присягнули на вірність російському престолу і, враховуючи їхні заслуги, як зазначено в родоводі, Катерина II «соизволила желание монарше, чтобы в Тавриде губернские предводители были из рода Ширинских» [ГААРК, ф. 49, д. 6540, л. 40].

Література

Государственный архив Автономной Республики Крым (ГААРК), ф. 49. Таврическое Губернское Дворянское Депутатское Собрание, оп. 1, д. 154. 8 л. О предоставлении документов на доказательство дворянства Велиши мурзы Ширинского.

ГААРК, ф. 49. Таврическое Губернское Дворянское Депутатское Собрание, оп. 1, д. 157. 17 л. О принятии в российское подданство и подтверждении дворянства Апостола Ризо, Гази мурзы Ширинского, Константина Папакостаки.

ГААРК, ф. 49. Таврическое Губернское Дворянское Депутатское Собрание, оп. 1, д. 203. 3 л. Заявление комиссии для разбора земельных споров о присылке сведений об имени Максюта мурзы Ширинского, бывшего главного бунтовщика в Крыму во времена Шагин-Гирея.

ГААРК, ф. 49. Таврическое Губернское Дворянское Депутатское Собрание, оп. 1, д. 307. 7 л. О предоставлении документов на доказательство дворянства Арсланши мурзы, его сына Кая мурзы Ширинских.

ГААРК, ф. 49. Таврическое Губернское Дворянское Депутатское Собрание, оп. 1, д. 488. 21 л. О предоставлении документов на доказательство дворянства рода Кая мурзы Ширинского.

ГААРК, ф. 49. Таврическое Губернское Дворянское Депутатское Собрание, оп. 1, д. 489. 21 л. О предоставлении документов на доказательство дворянства титулярного советника Бахтыши мурзы Ширинского.

ГААРК, ф. 49. Таврическое Губернское Дворянское Депутатское Собрание, оп. 1, д. 1128. 58 л. По прошению Суина-Гази мурзы Ширинского о внесении его с семейством в дворянскую родословную книгу.

ГААРК, ф. 49. Таврическое Губернское Дворянское Депутатское Собрание, оп. 1, д. 6540. 246 л. О дворянстве рода Ширинских.

Абульгази Багадур-хан. Родословная история о татарах. Русский перевод. Санкт-Петербург, 1762.

Лашков Ф.Ф. Архивные данные о бейликах в Крымском ханстве // Труды VI археологического съезда в Одессе (1884). Одесса, 1889. Т. IV.

Лаиков Ф.Ф. Исторический очерк крымско-татарского землевладения // **ИТУАК.** № 22. 1895.

Полное собрание русских летописей. Летопись по Воскресенскому списку. Санкт-Петербург, 1859. Т. 8.

Сафаргалиев М.Г. **Распад Золотой Орды.** Саранск, 1960.

Сборник документов по истории крымско-татарского землевладения // **ИТУАК.** № 23, 1895.

Сборник Русского исторического общества. 1892. № 35.

Смирнов В.Д. **Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века.** Санкт-Петербург, 1887.

Сыроечковский В.Е. Мухаммед-Гирей и его вассалы // **Ученые записки МГУ.** Москва, 1940. Вып. 61.

Хорошкевич А.Л. **Русь и Крым.** От союза к противостоянию. Конец XV – начало XVI века. Москва, 2001.

Inalcik H. The Khan and the Tribal Aristocracy The Crimean Khanate under Sahib Giray I // **HUS.** 1979. Vol. III/IV.

Le Khanat de Crimée dans les Archives du Muséc du Palais de Topkapı. Paris, 1978.

Manz B.F. The Clans of the Crimean Khanate, 1466–1532 // **HUS.** 1978. Vol. II, no. 3.

Pritsak O. Historia Chana Islam Gereja III, Abrahamowicz Zygmunt, ed. // **HUS.** 1977. V. I.